

**ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**
Відділ суспільствознавчої освіти ІП НАПН України

П. В. Мороз, І. В. Мороз

**РЕЗУЛЬТАТИ ОНЛАЙН ОПИТУВАННЯ
ПРО СТАН ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ В СТАРШІЙ ШКОЛІ**

Аналітичний звіт
(електронне видання)

Київ – 2019

УДК 372.893

Звіт розглянутий та затверджений на засіданні вченої ради
Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України
(протокол № 2 від 28.01.2019 р.)

Рецензенти:

Моцак С. І., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Давиденко І. І., вчитель історії вищої категорії Великоолександрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Бориспільського району Київської області, старший вчитель

Мороз П. В., Мороз І. В. Результати онлайн опитування «Про стан використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі»: аналітичний звіт (електронне видання) / Петро Мороз, Ірина Мороз. – К. : Педагогічна думка, 2019. – 25 с.

DOI <https://doi.org/10.32405/historical-sources-2019-25>

В аналітичному звіті розкрито стан використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. В основу аналітичного звіту покладено результати опитування, анкетування та інтерв'ювання вчителів історії. Результати проведеного дослідження дозволило авторам сформулювати ряд методичних рекомендацій для вчителів, розробників навчальних програм та авторів підручників історії.

УДК 372.893

© Інститут педагогіки НАПН України, 2019

© Педагогічна думка, 2019

© Мороз П., Мороз І., 2019

ЗМІСТ

Передмова.....	4
1. Актуальність, завдання та методологія.....	5
2. Загальні відомості про учасників дослідження.....	8
3. Ставлення вчителів до використання історичних джерел	10
4. Ставлення учнів до роботи з історичними джерелами	12
5. Самооцінювання рівня володіння методикою використання історичних джерел на уроці історії.....	14
6. Використання різних типів історичних джерел на уроках історії	16
7. Методичні аспекти використання історичних джерел	17
8. Чинники, які негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами в старшій школі	20
9. Висновки та методичні рекомендації	22
10. Використані джерела	24

ПЕРЕДМОВА

Співробітники відділу суспільствознавчої освіти провели дослідження фактичного стану використання історичних джерел у вивченні історії в старшій школі. З цією метою було проведено анкетування вчителів, інтерв'ю та бесіди з ними.

Зміст питань онлайн анкетування добирався таким чином, щоб з'ясувати:

1) ставлення вчителів та учнів до проблеми використання історичних джерел в процесі навчання історії; 2) якими інформаційними ресурсами вони користуються при доборі історичних джерел; 3) наскільки регулярно вони використовують історичні джерела на уроках історії; 4) ставлення учнів до роботи з історичними джерелами; 5) які прийоми та методи найчастіше використовують вчителі в роботі з історичними джерелами в старшій школі; 6) які чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел в процесі навчання історії в старшій школі.

Опитування було анонімним. Анкета «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі» поширена через наступні канали:

- ✓ Google Forms - <http://surl.li/txyutj> ;
- ✓ Сторінка відділу суспільствознавчої освіти у соціальній мережі Facebook - <https://www.facebook.com/profile.php?id=100049433616973> ;
- ✓ Група «Вчимо історію онлайн» у соціальній мережі Facebook - <https://www.facebook.com/groups/1483874508453391> ;
- ✓ Розсилка через електронну пошту на адреси шкіл та освітніх установ.

У рамках дослідження, що тривало з 21 вересня по 10 грудня 2018 року, через Google-анкету, яка включала 23 запитань, було отримано відповіді 172 респондентів. У цьому звіті представлено стислий аналіз зібраних даних.

Укладачі онлайн анкети «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі» - науковці відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України Мороз Петро Володимирович та Мороз Ірина Володимирівна.

1. АКТУАЛЬНІСТЬ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Актуальність. Особливості становлення інформаційного суспільства ставлять перед освітою нові виклики. У добу стрімкого розвитку високих технологій та інтенсивного інформаційного обміну суспільство стикається з проблемою впливу численних інтерпретацій та трактувань історичних подій і процесів. В українських реаліях це набуває особливої гостроти через політизацію історії, коли різні політичні сили прагнуть закріпити своє право на ексклюзивну історичну істину. Така ситуація створює ризик маніпуляцій і вимагає від сучасної історичної освіти не лише інформативного підходу, але й акценту на розвиток компетентностей учнів. Зокрема, це вміння аналізувати інформацію, формулювати власне ставлення до історичних подій, критично оцінювати джерела, аргументовано захищати власні погляди.

Методисти наголошують, що систематична робота з історичними джерелами є ключовим інструментом у досягненні цих цілей. Вона сприяє трансформації історії як предмета знань у дисципліну мислення. Наукові та методичні праці вітчизняних дослідників (К. Баханов, В. Власов, Н. Гупан, Л. Задорожня, Т. Ковбасюк, І. Костюк, Ю. Малієнко, В. Мисан, О. Пометун та ін.) пропонують підходи до класифікації джерел, методики роботи з ними, а також інтеграції в освітній процес. Аналогічні аспекти аналізуються і в роботах зарубіжних авторів (К. Галлагер, Х. Кріїнс, Р. Страдлінг, М. Стобарт та ін.), особливо в контексті мультиперспективного підходу до навчання.

Проте існує дефіцит досліджень, присвячених використанню різних типів історичних джерел (візуальних, речових, усних тощо) у навчанні історії в старшій школі. Недостатньо розроблені також критерії вимірювання рівня сформованості вмінь і навичок роботи учнів з такими джерелами.

Вказані прогалини обумовлюють необхідність дослідження стану використання історичних джерел у навчальному процесі. Наше опитування ставило за мету визначити місце роботи з джерелами в навчанні історії в старшій школі та виявити фактори, що ускладнюють її організацію. Такий підхід

дозволяє не лише заповнити методичні лакуни, а й сприяти підвищенню якості історичної освіти, формуванню критичного мислення та компетентностей учнів.

Мета дослідження полягала в аналізі стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. Це передбачало вивчення актуальних практик роботи з джерелами, виявлення труднощів, із якими стикаються педагоги, а також визначення чинників, що впливають на організацію цього процесу. Для досягнення цієї мети в межах науково-дослідної роботи «Методичні засади компетентісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї» було проведено анкетування вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, глибинні інтерв'ю та бесіди з ними (вересень–грудень 2018 року).

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати практики роботи з історичними джерелами, що застосовуються вчителями старшої школи.
2. Виявити типи історичних джерел, що найчастіше використовуються в освітньому процесі, а також джерела, яким приділяється недостатня увага.
3. З'ясувати основні труднощі, які виникають у педагогів під час організації роботи з різними типами історичних джерел.
4. Оцінити рівень підготовленості вчителів до роботи з історичними джерелами, зокрема з точки зору застосування компетентісно орієнтованих підходів.
5. Запропонувати шляхи вдосконалення методичних підходів до роботи з історичними джерелами в старшій школі.

Під час проведення онлайн-опитування було дотримано загальнонаукових підходів, викладених у «Положенні про порядок формування, проведення і контролю виконання наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок у Національній академії педагогічних наук України» (Додаток до постанови Президії НАПН України № 1-2/14-350 від 20 грудня 2018 року). Методологічна основа дослідження включала такі принципи:

- **Новизна та актуальність:** Опитування було спрямоване на дослідження стану використання історичних джерел у навчанні старшокласників, що є важливим для вдосконалення методик викладання в умовах інформаційного суспільства.

- **Відповідність пріоритетам державної політики:** Дослідження узгоджувалося з пріоритетами розвитку освіти в Україні та тематичними напрямками наукових досліджень.

- **Практична корисність:** Результати опитування орієнтовані на надання практичних рекомендацій, які можуть бути впроваджені у шкільну історичну освіту.

- **Попередній досвід:** Дослідження базувалося на науковому доробку українських і зарубіжних дослідників, а також на попередніх практичних розробках авторів.

Підходи до збору та аналізу даних

1. ***Збір даних:*** Дослідження включало анкетування вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, глибинні інтерв'ю та бесіди. Опитування проводилося у період з вересня по грудень 2018 року з метою отримання комплексної інформації про використання історичних джерел у навчальному процесі.

2. ***Методи аналізу:*** Для аналізу кількісних даних використовувалися методи описової та математичної статистики. Результати були представлені у вигляді діаграм, тематично згрупованих для забезпечення зручності інтерпретації. Аналіз мав три фази:

- ***Уточнення категорій:*** Визначення основних змінних для аналізу.
- ***Інтерпретація матеріалу:*** Оцінка даних для виявлення тенденцій та взаємозв'язків.
- ***Репрезентація даних:*** Формулювання висновків та підготовка звіту, в якому узагальнювалися результати опитування.

Етичні аспекти дослідження: Опитування було організоване відповідно до принципів етичності та конфіденційності, передбачених нормативними

документами. Всі учасники були поінформовані про мету дослідження та надали згоду на участь.

Дотримання зазначених підходів і принципів забезпечило надійність, валідність та практичну значущість отриманих результатів, які можуть бути використані для вдосконалення історичної освіти в старшій школі.

2. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анкетуванням було охоплено **172 вчителів історії** з різних областей України, серед яких **136 респондентів** взяли участь через онлайн-опитування. Анкета складалася з питань закритого та відкритого типу, що дозволяло учасникам як обирати із запропонованих варіантів, так і висловлювати власні думки у графі «інший варіант».

Серед респондентів **40,7%** – це вчителі, які працюють у сільській місцевості, а **59,3%** – у міських школах (рис. 1). Розподіл учасників між містом і селом демонструє збереження певного паритету, хоча частка міських учителів дещо перевищує. Це може бути пояснено більшими технічними можливостями для онлайн-опитувань у міських школах.

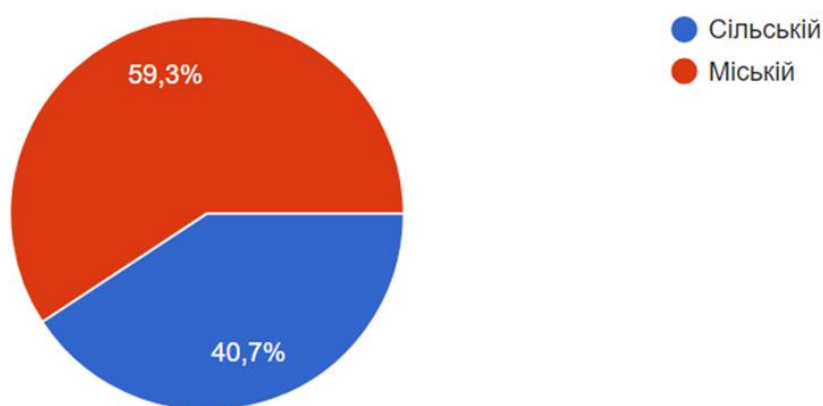

Рис. 1. Діаграма «Місцевість, в якій працюють респонденти» (скріншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Педагогічний стаж учасників

Розподіл педагогічного стажу респондентів вказує на значну кількість досвідчених педагогів серед опитаних. Зокрема:

- **45,9%** вчителів мають стаж понад 20 років,
- **13,3%** працюють 16–20 років,
- **8,9%** – 11–15 років,
- **15,6%** – 6–10 років,
- **16,3%** – від 1 до 5 років (рис. 2).

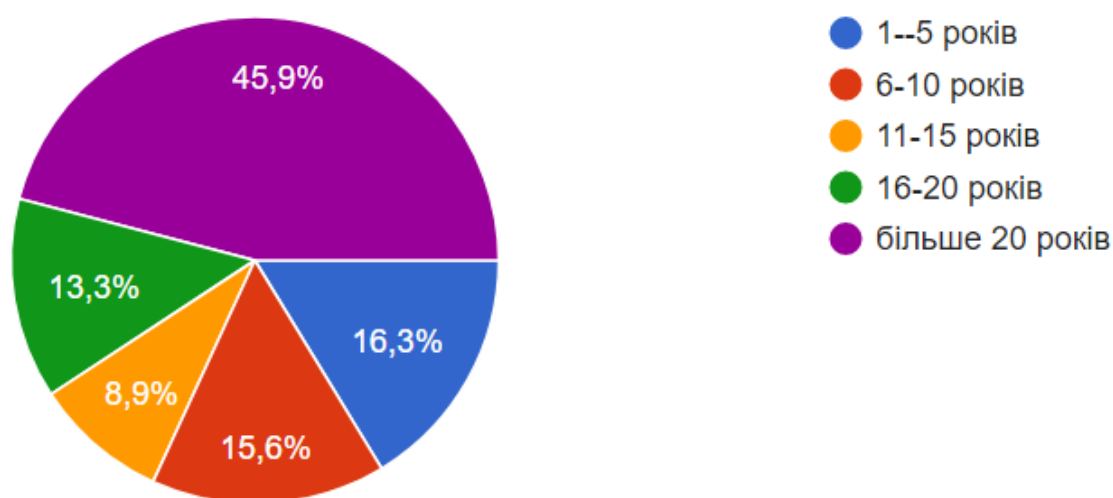

Рис. 2. Діаграма «Стаж педагогічної роботи респондентів» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Зміст питань онлайн анкетування добирався таким чином, щоб з'ясувати:

- 1) ставлення вчителів та учнів до проблеми використання історичних джерел в процесі навчання історії;
- 2) якими інформаційними ресурсами вони користуються при доборі історичних джерел;
- 3) наскільки регулярно вони використовують історичні джерела на уроках історії;
- 4) ставлення учнів до роботи з історичними джерелами;
- 5) які прийоми та методи найчастіше використовують вчителі в роботі з історичними джерелами в старшій школі;
- 6) які чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел в процесі навчання історії в старшій школі.

Висновок

Результати анкетування дають змогу отримати репрезентативну картину стану використання історичних джерел на уроках історії, враховуючи різний педагогічний стаж, місцевість роботи та доступ до ресурсів. Такий підхід дозволяє виявити як загальні тенденції, так і специфічні виклики для окремих груп учителів.

3. СТАВЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Аналіз відповідей вчителів засвідчив, що більшість з них розуміють важливість систематичної роботи з історичними джерелами в старшій школі і зазначають, що вона сприяє конкретизації навчального матеріалу і може допомогти «оживити історію та відчувати дух епохи» - 80% респондентів (А)¹; формуванню ключових та предметних компетентностей учнів - 64,4% (В), розвитку критичного мислення - 62,6% (С). Зазначимо, що 20,7% респондентів (D) зазначили, що робота з історичними джерелами є важливою, але не основною на уроці історії. Лише 2,2% опитаних вчителів (Е) вказали, що робота над джерелами забирає надто багато часу і тому є неефективною, а 1,5% (F) - вважає, що не варто цим займатися, оскільки учням робота з історичними джерелами нецікава.

В графі «Інше», яка передбачала відповідь відкритого типу, деякі вчителі зазначали, що «історичні джерела варто використовувати лише при розкритті діяльності історичних осіб та описі певних подій», «незважаючи на важливість роботи з історичними джерелами, час, ресурси та засоби не дозволяють цю роботу проводити систематично на кожному уроці».

¹ Літери в дужках позначають відповідний показник на діаграмі (рис. 3)

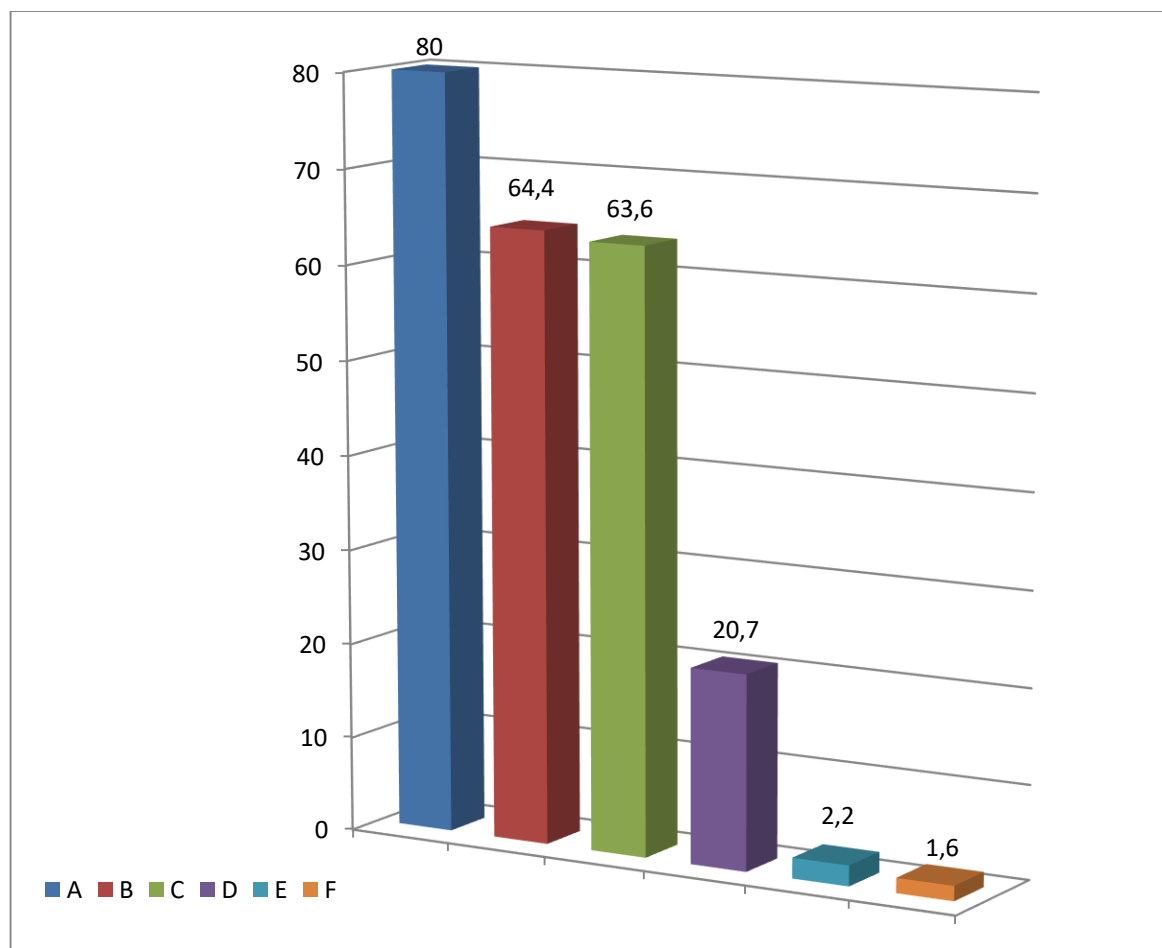

Рис. 3. Діаграма відповідей вчителів на запитання «Яке Ваше ставлення до проблеми використання історичних джерел в процесі навчання історії? (можна вибрати декілька варіантів відповіді)»

Одне з питань анкети передбачало з'ясувати, наскільки регулярно респонденти використовують писемні джерела на своїх уроках. Як свідчать результати анкетування, 20,6% опитаних вчителів використовують історичні джерела на кожному уроці (тобто проводиться систематична робота з історичними джерелами); 66,9% - достатньо, у межах навчальної програми та змісту підручника; 8,8% - менше, ніж цього вимагає навчальна програма, 2,2% - відчувають труднощі в організації роботи учнів з історичними джерелами, тому намагаються оминати її. Один із респондентів зауважив, що роботі з історичними джерелами приділяють увагу «час від часу» у форматі індивідуальних занять, а інший додав, що через брак часу джерела неможливо використовувати на кожному уроці.

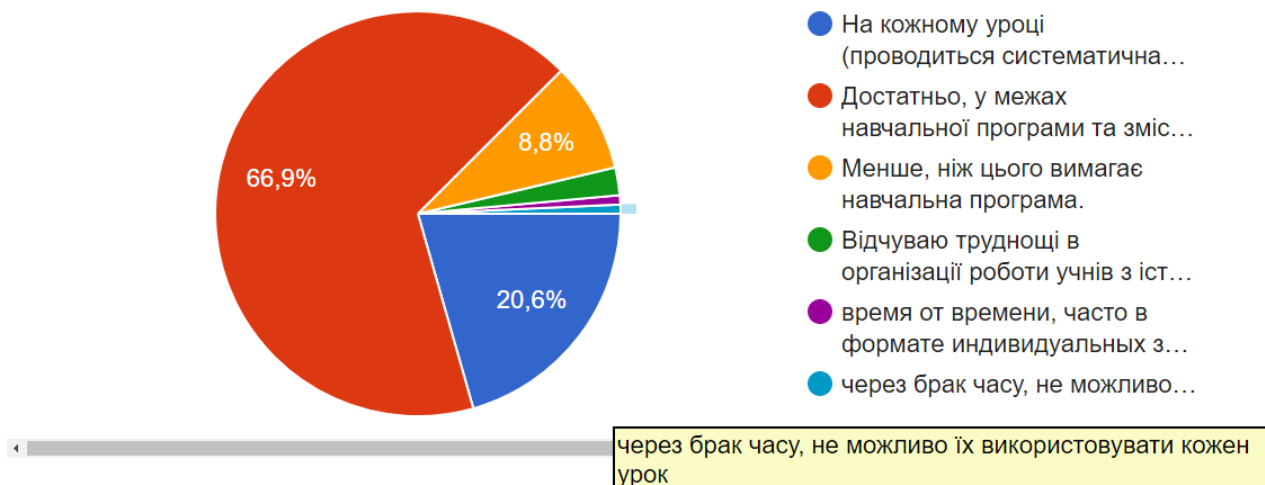

Рис. 4. Діаграма відповідей вчителів на запитання «Наскільки регулярно Ви використовуєте історичні джерела на уроках історії?» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Висновок. Загалом, аналіз відповідей вчителів підтверджує важливість історичних джерел у навчанні історії, хоча й вказує на ряд труднощів у їх систематичному використанні. Вчителі усвідомлюють їх значення для розвитку критичного мислення та компетентностей учнів, проте обмеження часу та ресурсів часто ускладнюють впровадження роботи з джерелами на кожному уроці.

4. СТАВЛЕННЯ УЧНІВ ДО РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

На запитання «Як ставляться Ваші учні до роботи з історичними джерелами?» 72,9% вчителів відповіли, що учні ставляться до цієї діяльності позитивно, 13,6% — байдуже, і лише 2,9% — негативно. Окрім того, деякі вчителі уточнили, що ставлення учнів може варіюватися: «по-різному», «сприймають як різновид роботи», «не заперечують, втім ініціативи не виявляють», «залежно від віку, пізнавальних можливостей та матеріалу», «по-різному, залежить від учня» тощо.

Рис. 5. Діаграма відповідей вчителів на запитання «Як ставляться Ваші учні до роботи з історичними джерелами?» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

Під час бесід та глибинних інтерв'ю вчителі підкреслювали важливість роботи з історичними джерелами для учнів, зазначаючи кілька ключових аспектів:

1. **Конкретизація навчального матеріалу:** робота з історичними джерелами дозволяє зробити розповідь про історичні події, явища, процеси та історичні постаті більш конкретною, емоційною та цікавою для учнів.

2. **Освітній процес через джерела:** за допомогою джерел вчителі можуть продемонструвати учням, звідки та як історики отримують інформацію про конкретні події чи діяльність історичних осіб.

3. **Розвиток навичок самостійної роботи:** робота з джерелами дозволяє організувати самостійну роботу учнів, в процесі якої вони навчаються аналізувати джерела та отримувати з них необхідну інформацію.

4. **Різноманітність завдань:** використання історичних джерел відкриває можливості для розробки пізнавальних, проблемних, практичних та творчих завдань, що стимулюють інтелектуальну активність учнів.

5. **Альтернативні джерела для вивчення різних поглядів:** використання альтернативних джерел дає змогу показати учням різні точки зору на одну і ту ж подію чи історичну особу, що сприяє розвитку критичного мислення.

Висновок: Одержані дані дослідження підтверджують важливість включення роботи з історичними джерелами в освітній процес, оскільки це сприяє глибшому розумінню історії та формуванню важливих навичок у старшокласників.

5. САМООЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ВОЛОДІННЯ МЕТОДИКОЮ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОЦІ ІСТОРІЇ

Наступне питання онлайн анкети мало на меті з'ясувати, наскільки вчителі оцінюють власний рівень володіння методикою використання історичних джерел в процесі навчання історії. Результати опитування вчителів показали, що лише 22,1% респондентів вважають себе висококваліфікованими у методиці використання історичних джерел на уроках історії. Більшість вчителів (60,3%) оцінюють свій рівень володіння цією методикою як достатній, 16,9% — середній. Один з учасників анкети зазначив, що має необхідні знання, але через обмежені можливості не може застосовувати їх на практиці. Жоден з респондентів не вказав на недостатній рівень володіння методикою роботи з історичними джерелами.

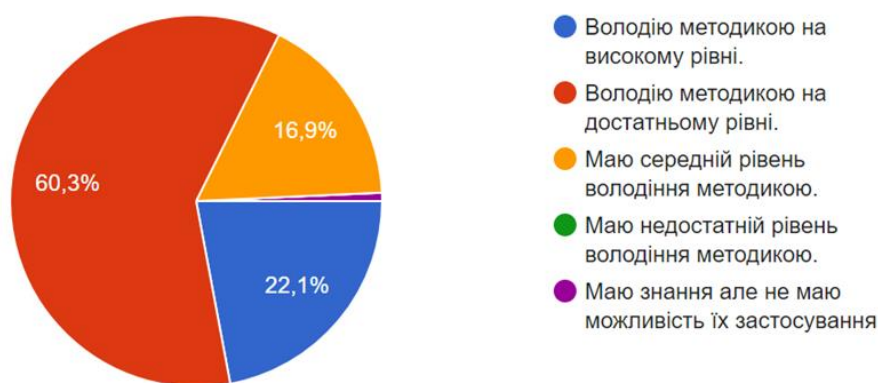

Рис. 6. Діаграма відповідей вчителів на запитання «Оцініть власний рівень володіння методикою використання історичних джерел в процесі навчання історії» (скриншот з Google Форми анкети для вчителів «Стан використання історичних джерел на уроках історії в старшій школі»)

На запитання: «Якими інформаційними ресурсами Ви користуєтеся при доборі історичних джерел?» 88,2% респондентів зазначили, що для цього використовують всесвітню мережу Інтернет, 71,3% - шкільні підручники, 33,1% - хрестоматії, 21,3% - практикуми, і лише 2,2% - архівні справи та 1,6% - особисті архіви батьків учнів та вчителів, їх спогади. Це свідчить про те, що багато вчителів застосовують формальний підхід до відбору джерел, орієнтуючись на ресурси, що вже містять відібрані джерела, наприклад підручники та Інтернет. Такий підхід може бути зумовлений обмеженнями часу на вивчення історії, перевантаженістю навчальної програми та необхідністю підготовки учнів до ЗНО. У контексті вивчення Новітньої історії (XX–початок XXI ст.) в старших класах важливо приділяти більше уваги архівам, музеям і спогадам очевидців подій, які можуть забезпечити більш різноманітне і глибоке розуміння історії.

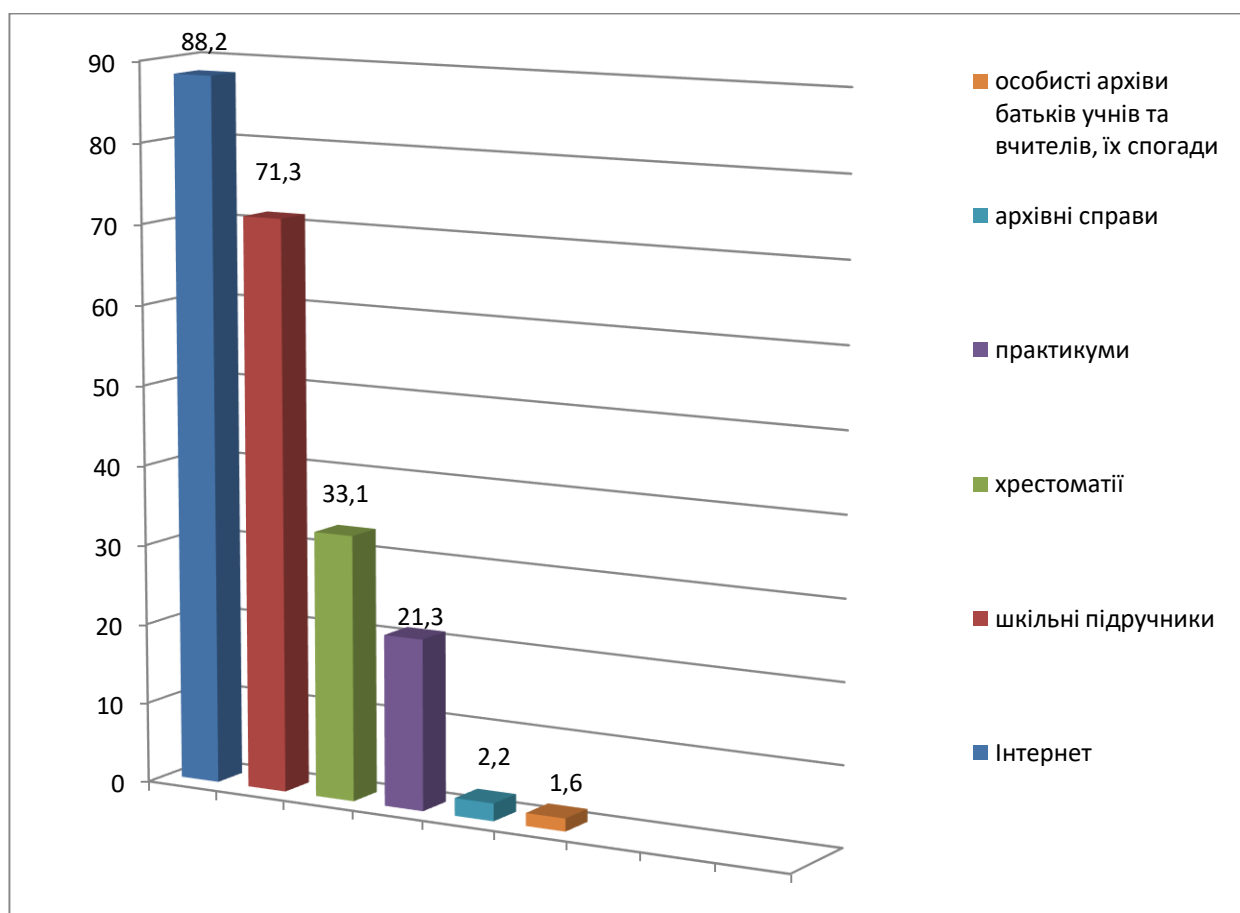

Рис. 7. Діаграма відповідей вчителів на запитання «Якими інформаційними ресурсами Ви користуєтеся при доборі історичних джерел?»

Висновок: Більшість вчителів оцінюють свій рівень володіння методикою роботи з історичними джерелами як достатній, хоча й відзначають обмежені можливості для її застосування. При доборі джерел вчителі в основному використовують підручники, Інтернет та хрестоматії, що свідчить про формальний підхід до цієї роботи. Зважаючи на обмеження часу та необхідність підготовки до ЗНО, важливо більше уваги приділяти архівним джерелам та спогадам очевидців для більш глибокого вивчення Новітньої історії.

6. ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ТИПІВ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Наступне питання анкети було спрямоване на з'ясування, які типи історичних джерел вчителі віддають перевагу використовувати на уроках історії. Вчителям було запропоновано вибрати типи джерел, зазначивши рівень їх використання за шкалою: 1 – систематично, 2 – часто, 3 – час від часу, 4 – зрідка, 5 – взагалі не використовую.

Табл. 1

Використання вчителями на уроках історії різних типів історичних джерел

Тип джерела	систематично	часто	час від часу	зрідка	взагалі не використовую
Писемні (документи)	36,8%	44,1%	14%	2,2%	2,9%
Усні (вербальні)	4,4%	33,3%	39,3%	21,5%	1,5%
Речові	4,4%	19,3%	38,5%	34,1%	3,7%
Візуальні (зображальні)	43%	37%	11,9%	4,4%	3,7%

Зіставлення отриманих даних (див. табл. 1) засвідчує, що вчителі історії найбільш часто використовують писемні (документи) та зображувальні історичні джерела (малюнки, карикатури, реклама, плакати, графіки, фотографії). Це є очікуваним результатом, оскільки ці типи джерел найчастіше представлені в шкільних підручниках і доступні через Інтернет. Крім того,

сучасні технології призвичаїли учнів до сприйняття візуальної інформації, оскільки покоління Z більше орієнтується на графічні матеріали.

На нашу думку, варто приділяти більше уваги усним та речовим джерелам. Цінність усних джерел полягає в тому, що вони відтворюють складні процеси формування етносу, мови, національної свідомості та героїзму в боротьбі за незалежність. Усні джерела також надають уявлення про світогляд авторів описуваних подій. Речові джерела (знаряддя праці, предмети побуту, зброя, монети, ордени, технічні пристрої, архітектурні споруди тощо) допомагають зрозуміти розвиток економіки, культури та побуту населення. Крім того, важливими є джерела особового походження — мемуари, особисті записки, щоденники, листи, які можуть стати основою для цікавих дослідницьких проектів на уроках історії.

Висновок: Результати дослідження завсвідчили, що вчителі найчастіше використовують писемні та зображувальні історичні джерела, що зумовлено їх поширеністю в підручниках і доступністю в Інтернеті. Водночас варто більше уваги приділяти усним та речовим джерелам, які можуть значно збагачувати уроки історії, адже вони відображають важливі аспекти етнокультури, економіки, побуту та розвитку суспільства.

7. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

З метою вивчення методичного аспекту використання джерел учителями на уроках історії ми запропонували таке запитання: «Які прийоми роботи з історичними джерелами в старшій школі Ви використовуєте в своїй практиці? Позначте бал, який відповідає Вашій думці, враховуючи, що: 1. – систематично; 2 – часто; 3 – час від часу; 4 – зрідка 5 – взагалі не використовую». Аналіз відповідей вчителів відображено в таблиці 2.

Табл 2.

Прийоми, які використовують вчителі в роботі з історичними джерелами

Прийоми роботи	систематично	часто	час від часу	зрідка	взагалі не використовую
Аналіз джерела вчителем.	16,4%	30,6%	33,6%	16,4%	3%
Коментоване читання історичного документа	13,3%	39%	33,8%	14%	0%
Аналіз учнями тексту документу і виділення в ньому смислових частин	22,8%	48,5%	18,4%	7,4%	2,9%
Відповіді учнів на проблемні запитання на основі джерела	33,8%	41,9%	18,4%	3,7%	2,2%
Порівняння учнями різних джерел, що висвітлюють одну подію, характеризують певне історичне явище чи історичну особу	14,7%	36%	26,5%	21,3%	1,5%
Оцінка учнями достовірності джерела	16,2%	27,2%	30,9%	19,1%	6,6%
Самостійне опрацювання учнями джерела та творче використання його інформації	12,5%	31,6%	32,4%	20,6%	2,9%

Отже, як видно з таблиці, вчителі найчастіше в своїй практиці використовують такі прийоми, як «відповіді учнів на проблемні запитання на основі джерела» та «аналіз учнями документа і виділення в ньому смислових частин». На нашу думку, недостатньо уваги приділяється педагогами оцінці (встановлення) учнями достовірності джерела, самостійному опрацюванню ними джерела та творчому використанню його інформації, порівнянню різних джерел, що висвітлюють одну подію, характеризують певне історичне явище чи історичну особу. Адже самі ці прийоми спрямовані на формування у старшокласників таких важливих для сьогодення вмінь, як знаходити, обробляти

й аналізувати інформацію, критично її оцінювати, аналізувати факти й судження, аргументовано захищати власну думку тощо.

Важливим складником сучасного уроку є використання інтерактивних методів та технологій, завдяки яким відбувається активна взаємодія всіх учнів у процесі співнавчання та взаємонавчання, коли учень і вчитель стають рівноправними, рівнозначними суб'єктами освітнього процесу. Відповідно ми запропонували вчителям відповісти на таке запитання: «Які інтерактивні методи й технології Ви використовуєте в роботі з історичними джерелами в процесі навчання історії?». Результати отримали такі: аналіз історій і ситуацій використовують у навчальному процесі 83,1% опитаних учителів, роботу в групах і парах – 77,9%, дискусії - 52,2%, мозкові штурми – 47,8%, інтерактивні презентації – 40,4%, проекти - 38,2%, екскурсії – 27,2%

Як видно з результатів опитування, недостатньо уваги приділено таким методам, як проекти та екскурсії. На нашу думку, це свідчить про невідповідність або небажання частини вчителів використовувати метод проектів в освітньому процесі. В той же час зазначимо, що навчання на основі проекту передбачає створення учнями власних освітніх продуктів, сприяє залученню учнів до систематизації та набування знань, підвищує їхній рівень відповідальності за виконану роботу, розвиває навички критичного мислення, співпраці, спілкування. Це дозволяє зробити навчання історії доступним, цікавим й успішним, а також виховує в учнів одну із найцінніших якостей – стійкість у подоланні труднощів.

Результати опитування свідчать, що більше уваги варто було б приділяти і музейній педагогіці. Сучасні музеї є цікавими і пізнавальними для учнів. Адже сучасний музей це не лише експонати та традиційна екскурсія. Нині на їхній базі проводяться різноманітні дослідницькі екскурсії, тематичні виставки, майстер-класи, квести, пізнавальні ігри, зустрічі з письменниками, істориками, художниками та інші цікаві й корисні заходи. Зазначимо, що в Україні чимало історичних та краєзнавчих музеїв, експонати яких відображають більшість сфер людської діяльності в різні історичні епохи. Крім того, одним з цифрових

продуктів сьогодення стали віртуальні музеї, які створюються шляхом суміщення колекцій та експозицій різних музеїв світу, галерей. Вони надають змогу переглянути цифрові зображення пам'яток, що зберігаються й експонуються у багатьох музеях світу. Отже, робота з експонатами музеїв може бути не лише цікавою, а й продуктивною для учнів.

Висновок: Аналіз відповідей педагогів виявив, що найпоширенішими прийомами роботи з історичними джерелами є відповіді учнів на проблемні запитання та аналіз текстів документів із виділенням смислових частин. Однак недостатньо уваги приділяється оцінці достовірності джерел, порівнянню різних документів, самостійному опрацюванню й творчому використанню інформації, що є важливими для розвитку критичного мислення учнів.

Також варто звернути увагу на інтерактивні методи. Найчастіше використовуються групова робота, дискусії та аналіз ситуацій. Водночас недостатньо застосовуються проєктні методи й музейна педагогіка, які сприяють глибшому засвоєнню матеріалу та формуванню важливих компетентностей учнів. Залучення сучасних інтерактивних технологій, включаючи віртуальні музеї, може значно підвищити ефективність і цікавість навчання історії, а також сприяти розвитку стійкості й творчого підходу до вирішення завдань.

8. ЧИННИКИ, ЯКІ НЕГАТИВНО ВПЛИВАЮТЬ НА СТАН РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

Проведене анкетування дозволило виділити чинники, які на думку вчителів негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами в старшій школі. Наведено найбільш типові їх відповіді на запитання «Які, на Ваш погляд, чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел в процесі навчання історії в старшій школі?»:

- ❖ «Не вистачає часу. Відсутні збірки джерел. Частіше за все- працюємо з тим що є у підручнику. Іноді - роздруковуємо для кожного індивідуально.
- ❖ Існування традиційної системи викладання.

- ❖ Недостатня кількість навчальних годин на вивчення історії, відсутність в учнів бажання самостійно аналізувати інформацію.
- ❖ Брак часу на опрацювання джерел. Учні не вважають джерела (документи) головною інформацією на уроці, бо зосередженні на основних подіях і датах, хоча візуальні джерела люблять переглядати.
- ❖ Мало часу для підготовки, відсутність технічного оснащення (для перегляду відео, фото документів).
- ❖ Учні не навчилися працювати з джерелами в базовій школі, крім того, займає багато часу при підготовці до уроку.
- ❖ Відсутність зацікавленості самого вчителя до цього питання.
- ❖ Не відпрацьована методика роботи з джерелами.
- ❖ Завантаження програми та низький рівень учнів призводить до обминання письмових джерел з метою встигнути дати все інше.
- ❖ Увага до ЗНО, а не до розвитку учнів; "кліповість" мислення учнів; незацікавлення учнів в історії (якщо це не предмет для вступу).
- ❖ Перевантаженість програми, недостатньо часу, відсутність хрестоматій чи практикумів.
- ❖ Недостатнє забезпечення технічними засобами в сільській школі, елементарна відсутність підручників для роботи хоча б з візуальними джерелами (фото, портретами і т.д.).
- ❖ Орієнтованість школи на оцінку і ЗНО.
- ❖ Небажання викладача працювати з історичними джерелами.
- ❖ Не достатні навички такої роботи вчителя, відсутність системи у роботі з історичними джерелами.
- ❖ Низький рівень матеріально-технічної бази навчального закладу, неуплектованість кабінетів мультимедійною технікою.
- ❖ Незацікавленість вчителя у роботі учнів з історичним джерелом, пасивність вчителя.
- ❖ Перевантаженість фактажем, необхідність будувати урок, спрямований на підготовку до ЗНО.

❖ Мені здається, інертність вчителя».

Аналіз відповідей засвідчив, що основними чинниками, які негативно впливають на використання історичних джерел у старшій школі, є:

1. Перевантаженість навчальних програм та підручників фактологічним матеріалом, що обмежує час для роботи з джерелами.

2. Недостатня кількість збірок історичних джерел (хрестоматій, практикумів, спеціалізованих сайтів тощо) та технічного оснащення для перегляду кіно- та фотодокументів.

3. Низький рівень підготовленості учнів з історичними джерелами («не навчилися працювати з джерелами в базовій школі») і їхня орієнтованість на підготовку до ЗНО, що знижує мотивацію до роботи з історичними джерелами.

Інший бік цієї проблеми, на думку респондентів, – це низька мотивація, інертність, недостатня теоретична та практична готовність частини вчителів до систематичного використання різних типів історичних джерел в навчанні історії. Як показує аналіз, більшість вчителів використовують історичні джерела лише у межах навчальної програми та змісту підручника; а систематично, на кожному уроці використовує лише кожен п'ятий вчитель.

9. ВИСНОВКИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Підсумовуючи зазначимо, що отримані результати анкетування, бесід та глибинних інтерв'ю дозволяють нам стверджувати, що переважна більшість вчителів розуміють актуальність використання історичних джерел в освітньому процесі з історії. Зокрема, на їх думку, це дає змогу учням ознайомитися з методами історичного пізнання, сприяє формуванню в учнів умінь критичного аналізу інформації, історичного мислення в цілому.

Втім, як свідчить аналіз стану використання історичних джерел, у процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти України вчителі лише частково реалізують потенціал історичних джерел у формуванні предметної

компетентності, часом не володіють відповідними методами роботи з ними.

Результати проведеного дослідження дозволило нам сформулювати ряд методичних рекомендацій для вчителів, розробників навчальних програм та авторів підручників історії:

1. На нашу думку, для вирішення зазначених вище проблем необхідне розроблення та впровадження в освітній процес спеціально розробленої методики використання історичних джерел різних типів в процесі навчання історії. При цьому основний акцент має бути приділений діяльній складовій навчання.

2. Робота з історичними джерелами на уроках історії має носити системний характер, при цьому поступово ускладнюючи як самі джерела так і завдання до них. Самі завдання мають розроблятися на основі дослідницького та диференційованого підходів до навчання, і відповідно мають різнорівневий характер з їх поступовим ускладненням і розраховані на різний характер пізнавальної діяльності учнів: репродуктивний, пошуковий, реконструктивний та творчий. Вони мають також передбачати оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної, парної, групової та колективної.

3. Розробникам навчальних програм та авторам шкільних підручників історії варто врахувати вікові можливості учнів при доборі навчального змісту з метою уникнення інформаційного перевантаження учнів під час навчання і передбачити можливість виділення навчальних годин на практичні заняття з вивчення та дослідження ними історичних джерел різних типів.

4. Вчителям та авторам навчальної літератури під час відбору історичних джерел різного типу необхідно враховувати багатоперспективний (багаторакурсний) підхід, коли певна історична ситуація висвітлюється з кількох – щонайменше двох – перспектив (ракурсів), що репрезентують різні суспільні позиції та інтереси. У зазначеному контексті досить важливим є розвиток умінь аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі, з позиції її відповідності реальним фактам, іншим джерелам інформації.

Наприкінці зазначимо, що проблема організації роботи учнів з різними типами історичних джерел є складною і потребує окремого дослідження. Зокрема, подальшого вивчення потребує методика організації проектної та дослідницької діяльності учнів на основі опрацювання різних типів джерел.

10. ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Власов В. С. Методика формування вмінь роботи з писемними джерелами. *Практичний довідник учителя історії*. – Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання». 2015. № 2. – С. 21-23.
2. Дмитрієнко М. Ф. Джерела історичні. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2004. 688 с. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni (дата звернення: 21.08.2019)
3. Задорожна Л. В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2005. 22 с.
4. Ковбасюк Т. Л. Методичні засади використання писемних історичних джерел у навчанні історії України учнів основної школи. / автореф. на здобуття наукового ступеня к. пед. н. за спеціальністю 13.00.02 - теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни). - К., 2010. - 23 с.
5. Ковбасюк Т. Л. Методичні засади використання писемних історичних джерел у навчанні історії України учнів основної школи: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 Київ, 2010. 238 с.
6. Мороз П. В., Мороз І. В. Концептуальні підходи до конструювання практикуму «Історія України в джерелах». *Проблеми сучасного підручника*. 2018. Вип. 21. С. 261–271.
7. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
8. Страдлінг Р. Багаторакурсність у викладанні історії: посібник для вчителя. Страсбург: Рада Європи, 2007. 65 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Колектив авторів:

Мороз П. В.

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Мороз І. В.

науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Результати онлайн опитування «Про стан використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі»: аналітичний звіт (електронне видання)

Підписано до друку 28.02.2019 р. Формат 60x90 1/16
Ум. друк. арк.1,75

Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-а, корп. 2;
тел./факс: (044) 481-38-82
e-mail: book-xl@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників, розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК №3563 від 28.08.2009